

Tanzimat Döneminde Bürokrasi ve Eğitim

(Tanzimat Bürokratlarının Osmanlı
Eğitiminin Dönüşümüne Etkisi)

İsmail GÜVEN

Prof. Dr. İsmail GÜVEN

TANZİMAT DÖNEMİNDE BÜROKRASI VE EĞİTİM
(Tanzimat Bürokratlarının Osmanlı Eğitiminin Dönüşümüne Etkisi)

ISBN 978-625-6652-74-3

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© 2024, PEGEM AKADEMI

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayinevidir**. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere <http://pegem.net> adresinden ulaşılabilir.

I. Baskı: Mart 2024, Ankara

Yayın-Proje: Selcan Durmuş
Dizgi-Grafik Tasarım: Tuğba Kaplan
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Yaman Dijital Matbaacılık Ltd. Şti.
Zübeyde Hanım Mah. Kazım Karabekir Cad. Uğurlu İş Merkezi No:97/27
Altındağ/ANKARA
Tel: (0312) 341 00 02

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 75392

İletişim

Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

Sevgili Annem Çiçek Güven'e Emekleri İçin

Prof. Dr. İsmail GÜVEN

1989 yılında Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Eğitim Programları ve Öğretim bölümünde lisans, 1992 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Programları ve Öğretim (Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri) Anabilim dalında Yüksek Lisans ve 1998 yılında aynı bölümde Doktora öğrenimini tamamlamıştır. Ayrıca, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı/Yakınçağ Bilimdalında ikinci doktorasını tamamlamıştır. 1990 yılında Eğitim Programları Öğretim Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak akademik yaşamına başlamış, 1998 yılında Doktor unvanını almıştır. 2006 yılında Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi İlköğretim bölümünde Doçent, 2011 yılında ise aynı bölümde Profesör unvanını almıştır. Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri, Öğretmen Yetiştirme, Eğitimde Yaratıcı Drama, Uygarlık ve Kültür Tarihi ve Sosyal Bilgiler /Tarih Öğretimi konularında akademik çalışmalar yapmaktadır. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergi Editörlüğü'nün yanı sıra İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi programı anabilim dalı başkanlığı, gibi idari görevlerde bulunmuş olan Prof. Dr. İsmail Güven Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü/, Sosyal Bilgiler Eğitimi programında öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

ORCID No: 0000-0002-6873-9544

ÖN SÖZ

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde ortaya çıkan eğitim-sel değişim ve yeniliklerde bürokrasinin etkisini ele almaktadır. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından kısa süre sonra oluşturulan bürokrasi toplumun gelişiminde özellikle eğitim kurumlarının oluşturulmasında ve geleceğinin biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır. Tanzimat döneminde bürokratların etkisi daha fazla olmuştur. Osmanlı toplumunda Tanzimat dönemi bürokratlarının eğitime olan etkisini algılayabilmek için bürokrasinin tarihsel oluşum, işlevi ve çalışması ile devlet mekanizmasıyla bağlantılarını çözümlenmek gerekir. Eğitim sistemimizin özellikle Tanzimat'tan Cumhuriyet döneminde yaşadığı dönüşümlerin tarihsel kökenlerini ortaya koyarak Tanzimat bürokrasisinin etkilerini belirlemek bu çalışmanın hedeflerinden birisidir. Osmanlı bürokrasisi yönetici destekli ya da yönetici bürokrat biçiminde toplumda karşılık bulmuş aynı zamanda askeri destekle varlığını sürdürebilmiştir. Doğal olarak bu durum toplumda sorun meydana getirmiştir. Geleneksel ile modern anlayışın yan yana gitmesi yenilik ve düzenlemelerin iki yönlü ilerlemesini sağlamıştır. Birincisi yasal-rasyonel diğeri ise "geleneksel" anlayıştır. Bu durum toplumda eski ile yeninin yan yana gitmesine ve modern ile gelenekselin çatışmasına yol açmıştır. Bürokratlar devletin kurumsal yapısına önemli değişiklikleri uyarlama konusunda oldukça ısrarlı davranmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde bürokrasi eğitim kurumlarının ve anlayışının değişiminde önemli rol oynamıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında batılı tarzda eğitim kurumları ve anlayışı bürokrasinin iki yönlü çabası ile yerleşmiştir. Bürokratlar bir yandan eğitim kurumlarının oluşturulmasına öncülük etmişler, diğeri yandan kurumlarda öğreticilik vb. görevler yaparak eğitim anlayışını değiştirmişlerdir. Bu nedenle bürokrasinin eğitimi dönüştürdüğü varsayımı büyük ölçüde kabul görmektedir. Tanzimat dönemi ve bu dönemde görev yapan bürokratların Türk toplumunun kültürel, siyasi ve eğitimsel değişmelere olan etkisi birçok araştırmaya konu olmuş ve Tanzimat döneminin başlangıcından itibaren araştırmaların odak noktasını oluşturmuştur. Tanzimat döneminin etkileri Cumhuriyet'e kadar ulaşmış deyim yerindeyse bu dönemde oluşturulan eğitim kurumları Cumhuriyet döneminde kurumsallaşarak varlığını sürdürmüşlerdir. Bürokrasi ve eğitim ilişkisi, eğitim yasalarının oluşması, eğitimsel uygulamaların anayasa ve temel yasal metinler arasına girmesi aslında Tanzimat dönemi bürokratlarının eseridir. Türk toplumunda eğitim ve devlet ilişkisi olgusu ele alınırken bürokrasinin etkisini belirlemek eğitimsel değişimlerin altında yatan düşünceleri daha açık görmemizi sağlayacaktır.

Araştırma 5 ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konu ile ilgili kaynaklar ve önceki araştırmalar ile bürokrasi kavramı ve işleyişi ve Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin genel görünümü, Tanzimat öncesinde ve sonrasındaki değişimi tartışılmıştır. Tanzimat bürokrasisinin eğitim düşüncesine etkileri başlığını taşıyan ikinci bölümde genel olarak bürokrasinin Tanzimat döneminde eğitim anlayışı, düşüncesi ve eğitim politikasına olan etkileri ele alınmıştır. Tanzimat dönemi eğitiminin ana hatları, işlevleri, eğitim politikası, eğitime ilişkin uygulamalar ile dönüşümün nasıl gerçekleştiği ve buna bürokratların etkisi, eğitimin değişim yönü eğitimsel dönüşüm bağlamında incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Tanzimat bürokratlarının eğitimin yasal temellerine etkileri başlığı altında Tanzimat öncesinde başlayıp Tanzimat'ın sonuna kadar yayımlanmış eğitimle doğrudan ya da dolaylı biçimde ilgili olan yasal metinler analiz edilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise Tanzimat bürokratlarının eğitimin yönetsel temellerine etkileri çözümlenmiştir. Tanzimat öncesinde Evkaf Nezareti ile başlayıp Maarif-i Umumiye Nezareti ve sonrasında oluşturulan eğitim yönetimi ile ilgili dönüşüme Tanzimat bürokratlarının etkileri çözümlenmiştir. Beşinci bölümünde ise Tanzimat bürokratlarının yeni eğitim kurumlarına etkileri incelenmiştir. Batılı tarzda oluşturulan rüşdiyeler, idadi ve sultaniler ile ilk yükseköğretim kurumu olan Darülfünun'a bürokratların etkilerinin boyutu incelenmiştir. Bu başlık altında kadın eğitimi, mesleki ve teknik öğretim ile öğretmen yetiştirme anlayışındaki değişim de ayrıntılı olarak analiz edilmiştir. Bu tür kurumlar daha sonra farklı alanlarda da açılmıştır. Tanzimat dönemindeki eğitimsel gelişmeleri ele alan çok sayıda çalışma vardır. Bununla birlikte Tanzimat öncesinde oluşan ve Tanzimat'ı biçimlendiren bürokratların Osmanlı toplumunda eğitimi biçimlendirmede neler yaptıkları açıkça ortaya konmamıştır. Eğitim literatürü geniş biçimde okul ve kurumlar ile bunların kurucularını vurgularken batılı eğitim kurumları biçiminde bir sınıflamıştır. Oysaki batılı tarzda açılan okullara kimlerin, nasıl karar verdiği ve hangi akım ya da olgulardan esinlendiği konusu belirsizdir. Bu araştırma ile Tanzimat bürokratlarının eğitimi biçimlendirirken nereden ve nasıl esinlendikleri ve bu yenilikleri Osmanlı toplumuna aktarırken hangi yol ve yöntemleri kullandıkları ele alınacaktır.

Çalışmada bana her zaman destek olan hocam sayın Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu'na, eşim Yasemin Gülbahar Güven ve kızım Verda Güvene teşekkür ederim. Ayrıca kitabın ortaya çıkmasında destek olan Sayın Servet Sarıkaya ve PEGAMA çalışanlarına titiz çalışmaları için teşekkür ederim

İÇİNDEKİLER

Ön Söz.....	ii
Kısaltmalar	ix

GİRİŞ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL ARKAPLAN

Bürokrasi Kavramı ve İşleyişi	6
Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Öncesinde Bürokrasinin Genel Görünümü	11

1. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE BÜROKRATİK VE EĞİTİMSEL DEĞİŞİM

Tanzimat Döneminde Bürokratik Dönüşüm.....	41
Tanzimat Bürokrasisinin Eğitim Düşüncesini Biçimlendiren Etkenler	47
Tanzimat Bürokrasisinin Eğitim Politikasına Etkisi	54
Tanzimat'ın Temel Hedefi: Batılılaşma ve Eğitim	54
Osmanlı Kalarak Islahat Yapma: “Nizam-ı Devlet” den Ahval-i Âlem'e	63
Devletin Bekası: Meritokrasi ve Kurumsallaşma: İhya-yı Nizam ve İmar-ı Mülk	74

2. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKASI

Tanzimat Döneminde Eğitim Politikasında Değişim.....	91
Tanzimat Dönemi İdeali: Rasyonalizm- İlerleme ve Gelişme (İttihat ve Terakki)	94
Modernleşme, Merkezileşme ve Kamusal Eğitim.....	110
Eğitim Kurumlarını Denetim Altına Alma Politikası Olarak Eğitimde Merkezileştirme.....	119
Osmanlı Milliyetçiliği: Eğitimde Eşitlik- Özgürlük- Karma Eğitim	130
Tanzimat Dönemi Eğitim Politikasının Felsefi Temeli	143
Pozitivizm ve Aydınlanma Düşüncesi- Medeniyet (sivilizasyon).....	143
Bir Eğitim Politikası Olarak Yabancı Dil (Batı Dilleri) Öğretimi	153

3. BÖLÜM

TANZİMAT EĞİTİMİN YASAL TEMELLERİ

Tanzimat Bürokratlarının Eğitimin Yasal Temellerine Etkileri.....	161
Fermanlardan Layihalara ve Talimatnamelere Geçiş	161
Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden Kanun-i Esasi'ye	191

4. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE EĞİTİM YÖNETİMİ

Tanzimat Bürokratlarının Eğitimin Yönetmelere Etkileri	207
Evkaf Nezaretinden Meclis-i Umûr-ı Nâfia'ya	213
Mekâtib-i Rüşdiye Nezaretine.....	221
Meclis-i Maârif-i Muvakkat	226
Daimî Maarif-i Meclis-i Umumiye	229
Mekâtib-i Umûmiye Nezaretine.....	233
Encümen-i Dâniş	238
Maârif-i Umûmiye Nezaretine.....	242
Meclis-i Maarif-i Muhtelit ve Maârif-i Umûmiye Heyeti	252
Telif ve Tercüme Dairesi	256
Meclis-i Kebir-i Maârif	258

5. BÖLÜM

TANZİMAT BÜROKRASİNİN EĞİTİLDİĞİ KURUMLAR

Tanzimat Bürokratlarının Yeni Eğitim Kurumlarına Etkileri	265
Modern Eğitim Kurumlarına Geçişin İlk Evresi: Rüşdiyeler	265
İdadiler.....	275
Sultaniler	282
Darülfünun	288
Tanzimat Bürokratlarının Kadın Eğitimine Etkisi.....	298
Tanzimat Bürokratlarının Mesleki ve Teknik Öğretime Etkisi.....	308
Tanzimat Bürokratlarının Öğretmen Eğitimine Etkisi.....	311
Sonuç	325
Kaynaklar	335
Ekler	353
Dizin	385

KISALTMALAR

- A.AMD.** Sadâret Âmedi Kalemî
A.DVN. Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemî
A.DVN.DVE. Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemî Düvel-i Ecnebiye
a.g.e. Adı geçen eser
a.g.m. Adı geçen makale
a.g.t. Adı geçen tez
A.MKT. Sadâret Mektubî Kalemî
A.MKT.MHM. Sadâret Mektûbî Kalemî Mühime Odası
A.MKT.MVL. Sadâret Mektûbî Kalemî Meclis-i Vâlâ
A.MKT.NZD. Sadâret Mektûbî Kalemî Nezâret ve Devâir
AYN.d Ayniyat Defteri
B Recep
BEO. Bâb-ı Âlî Evrak Odası
bkz. Bakınız
BOA. Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C Cemaziyelahir
C. Cilt
CA Cemaziyelevvel
D.T.C.F. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
H. Hicri
HH.d Hazine-i Hassa Defteri
HR.MKT. Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî
HR.TO. Hariciye Tercüme Odası
İ.A. İslam Ansiklopedisi
İ.DH. İrâde Dâhiliye
İ.HR. İrâde Hariciye
İ.MMS. İrâde Meclis-i Mahsus
İ.MSM. İrâde Mesâil-i Mühime
İ.MTZ.GR. İrâde Eyalet-i Mümtaze Girid
İ.MVL. İrâde Meclis-i Vâlâ
İ.İD. İrâde İûra-yı Devlet

L Şevval

M Muharrem

M.E.B. Millî Eğitim Bakanlığı

MAD.d Maliyeden Müdevver Defter

ME.MKT. Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemî

N Ramazan

OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi

RA Rebiülevvel

R Rebiülahir

S Safer

S. Sayı

Ş Şaban

T.T.K. Türk Tarih Kurumu

TCTA Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi

Y.PRK.MF. Yıldız Perâkende Evrakı Maarif

Y.EE. Yıldız Esas Evrakı

Z Zilhicce

ZA Zilkade

GİRİŞ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL ARKAPLAN

Tanzimat bürokratları daha önceki bürokratlara göre toplumda daha aktif rol oynamışlar itaat ve sadakate bağlı görev anlayışından çok padişahları yönlendirmişlerdir. Bürokratik araçları toplumun değişimini amaçlamış Osmanlı toplumunda güçlü bir merkezîyetçiliğin doğmasına da öncülük etmiş bizzat bu merkezîyetçi yönetimi sevk ve idare etmişlerdir. Osmanlı bürokrasisi oluşurken tıpkı diğer monarşi ya da mutlak rejimlerde olduğu gibi kendisi devlet olan hükümdarın temsilcileri olarak göreve başlamışlardır. Devletin yaşaması için batıdan yeni teknik ve gelişmeleri Osmanlı devletine transfer etmişlerdir. Yapılan reformlar öзде ekonomik ve askeri gerekliliklere dayandırılmıştır. Devletin geleceğini garanti altına almak isteyen hükümdarlar bürokratların yetiştirilmesinden görevlendirilmesine kadar uzanan bir çizgide önemli yeniliklere imza atmışlardır. Bürokratlardan bazıları yurt dışında eğitim almaya gönderilmiş, bazıları da ülkenin kendi kaynakları ile yetiştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi ya da değişimi bürokratların değişimiyle paralel ilerlemiştir. Bugünü kavrayabilmek için geçmiş dolayısıyla tarihsel olayları ve olguları iyi anlamak gereklidir. Türk eğitiminin bugünkü duruma nasıl geldiğini anlayabilmek tarihsel köklerini ve özellikle modern eğitimin oluşmaya başladığı Tanzimat dönemini analiz etmeyi gerektirir. Tanzimat döneminin hemen öncesinde başlayan eğitimle ilgili ıslahat ve düzenlemeler temel özellikleri değişmeden Cumhuriyet dönemine kadar sürmüştür. Tanzimat bürokratları eğitimle ilgili bu ıslahat ve düzenlemeleri biçimlendirmişlerdir. Tanzimat döneminde bürokratların eğitime olan ilgileri eğitim tarihi ile ilgili çalışmalarda eğitim-bürokrasi ilişkisini yapmayı beraberinde getirir. Ancak, tarihsel olaylar yalnızca sonuçlarına bakarak değerlendirilemez. Bu olaylara yol açan nedenler ve kişilerin etkileri de ayrıntılı biçimde çözümlenmelidir. Tanzimat dönemini ele alan bir çalışmada bu dönemden önceki eğitimsel faaliyet ve uygulamalardan soyutlayarak almak mümkün değildir. Tanzimat döneminde bürokrasinin eğitimi biçimlendirici etkisini kavrayabilmek için öncesinde var olan eğitim anlayışını ele almak ve değişimleri göstermek yararlı olacaktır.

Tanzimat öncesinde askeri yenilgileri önlemek için batıdaki askeri teknolojiyi alma çabaları Avrupa'ya karşı ilgi uyandırmış, devlet adamları askeri gereksinimleri karşılamak için Avrupadan uzmanlar getirtmeye başlamışlardır. Bu aslında Osmanlı Devleti'nde yerleşik bürokrasinin sorgulanmaya başladığı ilk dönemdir. Lale devrinden sonra başlayan bu çabalar kesintiye uğrasa da Mühendishane-i